

821.111(73)

Səkinə Paşayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pasayevasakina8@gmail.com

MARK TVEN YARADICILIĞINDA DİNƏ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: mark tven, din, fanatizm, mövhumat, ehkamlar, reallıq, güllüş və satira.

Key words: mark twain, religious, fanaticism, prejudice, dogmatic assertions, realism, laugh and satire.

Ключевые слова: Марк Твен, религиозный, фанатизм, предубеждение, догматические утверждения, реализм, смех и сатира.

Amerika ədəbiyyatı tarixində öz xüsusi yeri və çəkisi olan Mark Tvenin din və dini baxışlar sistemi ilə bağlı fikirləri yazıçının hələ sağlığında birmənalı qarşılanmamışdır. Bu həssas məsələyə böyük yazıçının yanaşmaları və əsərlərindəki ayrı-ayrı epizodlarda, habelə nitq və çıxışlarında dini-əxlaqi dəyərləri, mövhumatı, cəhəlatı, nadanlığı sərt və kəskin şəkildə tənqid etməsi tədqiqatçılar arasında zaman-zaman mübahisələrə, fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Bizim qənaətimizə görə, Mark Tven həm bədii nəsrində, həm də publisistikasında ifrat dini mövhumatı tənqid etməklə yanaşı, dünyanın mistik əql və idraka, sonsuz gücə malik ilahi varlıq tərəfindən yaradıldığını və idarə edildiyini də inkar etməmiş, teist təlimlərə qarşı loyal olmuşdur. Bu baxımdan yanaşsaq, böyük Amerika yazıçısını Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli satira ustası Cəlil Məmmədquluzadə ilə müqayisə etmək olar. Düşünürük ki, hər iki sənətkarın bu mövzuyla bağlı yaradıcılıq laboratoriyasında tədqiqat üçün kifayət qədər nümunələr var və bundan ədəbiyyatşünaslığımız gələcəkdə bəhrələnmə bilər.

Mark Tvenin yaradıcılığının, xüsusilə publisistikasının leytmotiv və xüsusiyyətlərini öyrənərkən məlum olur ki, yazıçı on səkkizinci yüzilliyin həm deist¹, həm də aqnostiklərinin² ənənələrini davam etdirmişdir. Başqa

¹ Deistlər: Allahı dünyanın yaratıcısı hesab edən, lakin onun təbiətə və cəmiyyətə təsirini inkar edən dini və fəlsəfi cərəyanın tərəfdarları

² Aqnostiklər: obyektiv aləmin dərk edilə bilməsini inkar edən idealist fəlsəfi nəzəriyyənin müdafiəçiləri

cür ola da bilməzdi: yazıçının hansı ailədə böyüyüb tərbiyə almasını, Hartford şəhərində yaşadığı və işlədiyi mühiti, xüsusilə Oliviya adlı aristokrat qadınla evləndəndən sonrakı həyatını, yaxın dost-tanışlarının çevrəsini nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, onun liberal teizm³ də rəğbəti olmuşdur. Bəs yazıçı bu ikili yanaşmanı – qıtcıq və rəğbəti öz əsərlərində necə birləşdirir və necə ayıra bildirir?

Bəri başdan qeyd edək ki, Mark Tven bütün xristian ehkamlarına qarşı çıxırdı; o, tarixi hadisələrin ilahi qüvvənin iradəsi ilə meydana gəldiyini iddia edən cərəyanları, öz əsərlərində dini mövhumatı təşviq edən romantik yazıçıları da satirasıyla ifşa edirdi. Xüsusilə kalvinizmin⁴ presviterian təriqəti onda həm qıtcıq, həm də maraq oyadırdı. Kalvinist doktrinasındakı qəzavü-qədar və ilahi qüvvə ideyası insan əməyinin, onun məqsəd və məramlarının əhəmiyyətini inkar etmirdi, əksinə, insanın hər bir hərəkətinə və davranışına metafizik mənə verirdi; kilsə xadimləri, ilahiyatçılar hərəkət və hadisələrin meydana gəlməsində həm də ilahi varlığın və Allahın iradəsinə görərdülər. Mark Tvenin yaşadığı dövrdə puritanlar buna çox ciddi yanaşırdılar. Məsələn üçün, din xadimlərinə görə, "MakVilyamsların qızına baxmağa xəstə olduğu üçün həkimin gələ bilməməsinin səbəbi" ("MakVilyamslar ailəsi və boğaz ağrısı", 1875) qismətdir, Allahın işidir, "gündəlik günahlarına görə" Allahın onlara verdiyi cəzadır. Mark Tven özü də bu situasiyaya birmənalı münasibət bəsləmir, öz qeyd dəftərçəsində yazır: "Mən hər cür ilahi qüvvə və ya qəzavü-qədar ideyasına inanmıram. Mən inanıram ki, dünya-aləm idarə olunur, özü də ciddi və dəyişməz qanunlarla idarə olunur. Əgər bir adamın ailəsini epidemiya apararsa, o biri adama isə rəhm edərsə, deməli, burda yalnız qanunlar rol oynayır: Allah çox xırda miqyaslı işlərlə məşğul olmur ki, birinə zərər, o birinə isə təminat versin".

Göründüyü kimi, Mark Tvenin az da olsa, ilahi qüvvələrlə bağlı təərəddüdləri mövcud idi; o, insanın taleyində Allahın oynadığı rolu nə danır, nə də təsdiq edirdi. Lakin yazıçı hekayədəki süjetdə puritan ideyasını davam etdirir, cari situasiyaları qlobal proseslərin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Missis MakVilyams inamla deyir ki, bu bəla ərinin kifayət qədər mömin olmaması ucbatından baş verib. Axı Montimer (əri) yatnamışdan qabaq dua etməyi unudurdu. Qısaca desək, bu, xristian mövhumatında Axillesin dabanına bən-zəyir, ya da büt-pərəstlik "inancları" kimi görünür. Yazıçı da bu imkandan istifadə edib qürrəylə insanın ilahi qüvvə anlayışına təsirini, ya da ilahi ala-

³ Teizm: dünyanın, əql və idraka malik bir şəxsiyyət kimi təsəvvür edilən Allah tərəfindən yaradılıb idarə edildiyini iddia edən dini-mistik ehkam

⁴ Kalvinizm: XVI əsrdə İsveçdə meydana gəlmiş protestant məzhəblərindən biri

min içində insanın yerini yenidən dəyərləndirməli olur. Bu ifrat və eposentrik iddialara qarşı yazıçı ən təsirli silahıyla çıxır - gülüşlə!

Xristianların iddialarına kinayə ilə gülmək üçün Mark Tven iki birini tamamlayan üsuldan istifadə edir: o, şəxsi (konkret halda xristiani) təzadlı şəkildə nəhəng obyektlərlə qarşı-qarşıya qoyur, eyni zamanda şəxsi çox xırda simular və varlıqlarla bərabərləşdirir. Birinci halda özünü varlığın mərkəzində təsəvvür edən adam ümumi kütlə içində daha qədim və antik sivilizasiyaların fonunda itir; misal üçün, Çindəki xristian missiyası ilə bağlı əhvalat kimi. Mark "Birləşmiş Linçləmə Ştatları" (The United States of Lyncherdom, 1901) pamfletində yazır: "Orada 1511 nəfər missionerin hər birinə ildə iki çinli müraciət edir, deməli, hər gün dünyaya 33000 bütprəst gəlməsi üçün milyon ildən çox vaxt lazımdır... ki, Çinin "xristianlaşdırılması" adi gözlə görünür".

Yazıçı xristian panteonu⁵ barədə də eyni kinayəli yumorla müqayisələr aparır: "Hindistanda iki milyon allah var və onların hamısına sitayiş edirlər. Onların dininə görə, bütün digər ölkələr – dilənçidirlər, Hindistan isə yegana milyoner ölkədir" ("Ekvatoru səyahət edərkən" – Following the Equator, 1897). Xırda varlıqlara gəlincə, "Yerdən məktublar" ("Letters from the Earth" was written after the deaths of Twain's daughter Suzy (1896) and of his wife Olivia (1904) pamfleti yada düşür və burada yazıçının maraqlı bir aforistik deyimini var: "Allah insanla qürur duyurdu, insan onun ən yaxşı kəşfi idi, insan onun ilk sevimli övladıydı, əlbəttə, əgər milçəkləri nəzərə almasaq!"

Yazıçı daim bizə xatırladır ki, fərd və kainat (dünyayı-ələm) müxtəlif çəkili kateqoriyalardır. İnsanın xırda və nəhəng şeylərlə gülünc və biçimsiz müqayisə edilməsindən başqa müəllif fərdi həyatı da yüksəklərə qaldırdı, onu həddən artıq şişirdir.

Bu və ya digər maraqlı üsullardan istifadə edən Mark Tven hardasa parodiyalı təlimatlar da verir, misal üçün, "nitq söyləməkdən canını necə qurtarmaq olar", yaxud, "soyuqdəyməni necə müalicə etmək olar" və s. Bu hekayələrdə təsvir edilən həyat hadisələri, xırda nizamsızlıqlar, qarışıq situasiyalar kalvinizm teologiyası prizmasından görünür. Beləliklə, onlar getdikcə Xilaskarla Şeytanın nəhəng savaşına qədər böyüyürlər. Yazıçı adı və xırda obyektləri, zişansız və mühafizəkar obyektləri nahaqdan seçmir, elə həmin obyektlərdən də XIX əsrin sonlarında faktiki olaraq dini mahiyyət daşıyan ideyaları təmizləyirdi.

⁵ Panteon: qədim Romada allahların şərəfinə tikilən məbəd, burada hər hansı bir çoxallahlı dinin bütün allahlarının basdırıldığı yer nəzərdə tutulur

Yazıçının avtobiografiyasından məlumdur ki, "vəhşi Qərbdə" və Cənubda arxaiik adət-ənənələr hökm sürürdü və insanların əksəriyyəti xristianlığın presviterian məzhəbinə inançlı idi. Burada oxucuları ədəbi şəhənlər, həyatın ağılagəlməz əyər-əskikləri maraqlandırmırdı; məsələ bundaydı ki, nə Kaliforniyada, nə də Arkanzasda insanlar yazı-pozu adamlarına bir elə inanmırdılar. Puritan adətlərini o qədər mifləşdirmişdilər ki, adamın hər addımı, yaxud səhv hərəkəti belə şişirdilir, qınaq obyektinə çevirilirdi.

Mark Tvenə görə, ilahi varlığın mükafat və cəza haqqında kalvinist təsəvvürləri (bu dünyada və o dünyada!) insana ədalətsiz halda təskinlik verir, Yaradanın özünü belə nüfuzdan salır. Dünyanın ilahi təsəvvürlərlə bağlı şəklinin təbii formalaşmasını "Allah" həyata keçirir, o da emosiyalıdır, ədalətsizdir, reaktivdir, bəşəriyyəti ya da ayrı-ayrı qrupları və "seçilmişləri" qısqançlıqla himayə edir. Bir sözlə, ali qüvvələr "həddən artıq humanist" görünür. Tipoloji olaraq belə bir hakimi-mütləq və ya küll-ixtuyar Sahibi, o cümlədən onun mələkləri və peyğəmbərləri dünyanın güclü insanların az fəqlənlərlə, bütün zəif və günahlarına görə. Mark Tven "Yerdən məktublar"da burlesk vasitəsilə "göylərin" simasızlaşmasını mənəvi izah edir, oxucu əmin olur ki, "hər cür boş şey üstündə inciyən belə xırda ürək sahibi olan ilahi qüvvə" bəşəri əlaqın mənbəyi və himayəçisi kimi çıxış edə bilməz. Hətta təsəvvür etsək ki, ali qüvvələr xeyirxah və humanist niyyətlidirlər, yenə onlar gülməli görünür. Mark Tven bu fəlsəfəni "Yerdən məktublar"ında proloqda izah edir: "Siz bazar günləri öz qəşəng ekipajınızla kilsəyə gedəndə bütün göy qüvvələri sizə baxır və elə kilsənin qapısının qulpuna əliniz dəyən kimi göylər sevincindən qışqırır və bu səslər hətta əlovlu cəhənnəm divarlarına da dəyib cingildəyirlər:"Andrudan 5 sent də gəldi!". Şeytanın məvacib alan bir dənə də olsun köməkçisi yoxdur, bəs onda nə üçün Əks Tərəfin milyonlarla köməkçisi var. Qeyd etmək lazımdır ki, dini işlərlə ticarət işlərinin birləşmədən yaxınlaşdırılması puritanın gözündə komik görünür, çünki kalvinizm özü də işgüzar münasibətlərin əleyhinə çıxış etməz. Daha bir misal: "Gördüklərimdən və eşitdiklərimdən belə bir nəticəyə gəldim ki, Romada ilahi şəxslərə aşağıdakı qaydada sitayiş edirlər: Birinci Müqəddəs Məryəm; ikinci Ata-Allah, üçüncü Pyotra, dördüncü təxminən on beş qanunla təsdiq edilmiş Papaya və əzabkeşlərə; beşinci İsa Məsihə, Xilaskara (amma həmişə körpə görkəmində)".

Mark Tvenə görə, həm göylərdə, həm də yerin altında və üstündə qanunlar hakim olmalıdır; bu "sərt və dəyişməz qanunlar"ı insanabənzər Allah idarə etməlidir. Ədalətli qanun, qanun qarşısında hamının bərabər olması və qərəzsiz mühakimə üsulu – bunlar Amerika demokratiyasının təməl daşlarıdır, müqəddəsdir və yazıçının yumoru bu təməl daşlarına heç vaxt qəsd et-

mir. Bu mənada onun alternativ “cənnəti”, həmçinin bəzən xatırladığı “cəhənnəm”i ideal Amerikanın təcəssümüdür.

Mark Tven öz qaydasız mühakimələriylə axirət dünyasına, əbədi, ədalətlə qurulmuş o dünyaya inamı heç də dağıtmırdı. Bununla yanaşı, axirət dünyası barədə puritanların ehtikar və əsassız təsəvvürlərinə acı-acı, istehza ilə gülürdü. Mark Tven maarifçi-vətənpərvər kimi ümumi təbiət qanunlarına inanırdı. Əslində, əgər təbii insan tələbatlarını axirətə ekstrapolyasiya⁶ etsək, onda “yüksək” atributlar – “arfa, xaç, cah-cəlal, zəbur, palma budaqları” absurd görünər! “Kapitan Stormfildin göylərə səfəri” (“Captain Stormfield’s Visit to Heaven” By Mark Twain, 1909) əsərində yeni sakinlər eyforiyadan sonra bu cansıxıcı atributları hara gəldi tullayırlar. Əbədi istirahət (axirət!) haqqında təsəvvürlər də onlara eynilə əbədi gənclik, cənnətdəki əbədi həyat kimi qeyri-təbii və mənasız görünür. “İnsanların əksəriyyəti özünə yad olan nəğməni iki saatdan artıq dinləyə bilmir”, “bütün adamlar, normal və ya qeyri-normal olsun, rəngarəngliyi xoşlayırlar” deyər Şeytan düzgün olaraq qeyd edir. Şeytana görə (həm də müəllifə görə!), xristian cənnəti “qəribədir, maraqlıdır, heyrətədir, cəfəngiyyətdir”, orda yaşamaq hədsiz dərəcədə narahatlıqdır, çünki göylərdə “elə bir yer yoxdur ki, orda insanın həqiqətən qiymətləndirdiyi şey olsun!”

Elə həmin qüsur və zərərləri Mark Tven dini etikada da görürdü. Cəmiyyətdə mövcud olan və qoşa addımlayan (həm də bir-birinə zidd və rəqib olan!) iki etik qanadın – əxlaq və dini şkalanın mənasız və boş olduğunu deyirdi. Bunlardan biri pragmatik meyarlara – ictimai faydaya və zərəərə, ikincisi isə sırf affekt təsirinə malikdir, sui-istifadəyə söykənir. Bu normalar arasındakı münasibətlər tamamilə dolışıqdır: əxlaqsız hərəkəti savab iş görməklə “ört-basdır” etmək olar, lakin xüsusi hallarda əxlaqsız davranış və hərəkətin özü savab iş sayılır. Belə ki, “Sadələvlər yabançı ölkədə” (The Innocents Abroad: 1867–1872) əsərində yazıçı kinayə ilə keçmiş günləri yada salır, “o zamanlar qatil vicdanından qan ləkəsini silə bilirdi, sadəcə onlara əhəngdən, kərpicdən-filandan tapıb kilsə tikintisinə kömək etməklə”. Bu məntiqə söykənərək, müasir maqnatlar vergidən yayınırlar, özlərinə indulgensiya⁷ alırlar, və xristian missionerləri də öz növbəsində yerli əhəlinin qətlərinə və soyğunçuluğuna bəraət qazandırırırlar. Mark Tven sonralar yazdığı pamflet və pritchalarında da bu mövzuya toxunmuşdur.

⁶ Ekstrapolyasiya: müəyyən bir sahəyə (dövrə) aid olan məfhumların (hadisələrin) başqa sahəyə (dövrə) şamil edilməsi

⁷ Indulgensiya: katoliklərdə günahların bağışlanması haqqında Roma papası adından pul ilə verilən fərman, yaxud katolik ruhanilərinin ölümdə varlanma vasitələrindən biri

Yazıçıya görə, müqəddəs mətnlərdə ikili mənə daşıyan standartlar da mövcuddur: İncildə Allahın fəaliyyəti ilə patriarxların obrazı arasında açıq-aşkar uyğunsuzluqlar var, bunlar XIX əsrin sonlarındakı ədəb etikasınının normalarına qətiyyətlə bənzəmir. Məsələn üçün, yazıçı “Yerdən məktublar”da yazır: “...ən yaxşı ağıl sahibləri bu cinayətlərə cani-dildən dəstək verirlər, çünki onlar törədən “O”dur”. İlahiyyətçilər bu dolaşıqlıqdan məharətlə sui-istifadə edirlər, İncili müasir cəmiyyətin əxlaqı ilə uzlaşdırırlar: “Özlərinə vəzifə borcu bilib ilahiyyətçilər faktları bəzəməyə və malalamağa girişirlər. Başqa faktların üstündən isə rəng çəkirlər” (Bazar günü məktəbinin rəhbərliyinə məktub, 1906).

Mark Tven insanın pragmatikliyi işə etmək istəmir, amma digər tərəfdən də dini məntiqin yalnız ədəbsiz hərəkəti “ört-basdır” etmək üçün olduğunu hesab etmirdi. Onun kəskin satirası dini ehtirasları pərdələyən təkcə tamahkarlığa yönəlməmişdi, həm də insan təbiəti üçün fantastik və yad olan dini motivasiyanın özünə tuşlanmışdı. Yazıçı dinin ictimai əxlaq üçün qarrant olduğunu söyləyən orta səviyyəli maarifçiləri də tənqid atəşinə tuturdu; onun fikrincə, ictimai əxlaq yalnız və yalnız çoxillik təcrübəyə əsaslanır. Ondan başqa hər cür əsaslandırma yalnız cəmiyyətin zərərinədir – onlar insanları səhv yola yönəldirlər. Beləliklə, axirət haqqında mülahizələr insan cəmiyyətinin təbii özüntənəzmləməsinə dəyişə bilməz və dəyişməməlidir. “Əgər Allah yaratmalı olsaydım, o ticarətçi və alverçi olmazdı. O, dünyəvi həzz və sevincləri və cənnətdəki əbədi həzzi satışı çıxarmazdı, bunları alver məqsədilə dua ilə dəyməzdi. Mən Ona vicdanlı adamlara xas olan şəxsi ləyaqət hissini aşılardım”, Mark Tven yazırdı.

Mark Tven bütün həyatı boyu özündən razı və lovğa din xadimlərinə və ilahiyyətçilərə inanmamışdır. “Meymi Qrantın tarixi” və “yaxşı” və “pis” oğlanlar haqqında hekayələrində yazıçı Bazar günü məktəblərində tədris olunan dərsliklərin pis gündə olduğunu, uşaqların beynini boş və mənasız cəfəngiyyətlərlə doldürüldüyünü və onların necə yoldan çıxarıldığını ürək ağrısıyla, amma satirik şəkəmlə ifşa edir. Onun demək olar ki, bütün əsərlərində əxlaq postulatları sübutsuz-filansız Tomun, Finin, Ceykopun və onlarla digər uşaq və yeniyetmə qəhrəmanların başında “partlayır” və beləliklə, onlar daha düzgün əxlaqı yalnız həyat təcrübələrinə əsaslanaraq öyrənirlər.

Bir məqamı da xüsusi vurğulamaq istərdik: kalvinizmdə, xüsusilə onun presviterian versiyasında böyük Yaradanın qarşısında özünü alçaltma ənənəsi güclüdür. İnsanın daha çox günahkar olması təsəvvürləri kalvinist doktrinasının əsas müddəələrindən biridir: “bu və ya digər ağır günahlar yalnız Onun qarşısında cavab verərkən məlum olacaq və o zaman seçilmişlər cənnətə düşüb xilas olacaq və qalan adamları isə cəhənnəm əzabları gözlə-

yir. Çox güman ki, “Allah xofu” və özünümühakimə təcrübəsi bir zamanlar cəngavər isveçrəliləri, vəhşi şotland dağlılarını, avara hollandları və nəhayət, Amerikanın Cənub-Qərbində yaşayan başkəsənləri intizamlı edib...” Bununla belə, “qızıl əsrin” siyasi stabilliklə birlikdə təşrif gətirməsi, daxili müharibələrin bitməsi, urbanizasiya və s. nəticəsində bu ənənə kübar yönli yeniləri ilə əvəz olunmağa başladı. İqtisadi dirçəliş dövründə vətəndaşın müqəddəs məqsədi həy-küylü uğur və rəqabət mübarizəsində üstün olmaq idi. Bu prosesdə kütləvi şüurda iztirab və özünü alçaltma (tərki dünyalıq və özünə əzabvermə) kimi ənənələr kök salmağa başladı ki, bu dilemmadan da gütlünc və biçimsiz situasiyalar doğurdu. Mark Tven məhz bu situasiyalardan məharətlə istifadə elədi və onlara bədii və publisistik rəng qatıb yaradıcılığına gətirdi.

Mark Tven məktublarının birində yazırdı ki, onun yalançı həssaslıqdan qamı ağrıyır. Onun “keçmiş gözəl günlər”, “şirin xatirələr”, “ölən ümidlər”, “itmiş xəyallar” və s. bu kimi ifadələrdən zəhləsi gedirdi. Belə formulardan passiv xəylpərvərlik tökülür, bu da Amerika milli xarakterinə heç uyğun gəlmir. Axı amerikalı daim fəaliyyətdədir və səbirsizdir. Marka görə, amerikalının həyatı rəhbər Avropadan ixrac olunan sentimental əhval-ruhiyyəyə qalib gəlmişdir. Məsələn, “zahid olmaq, tərki-dünyalıq olmaq, mağarada yaşamaq, ot-ələflə qidalanmaq və nəhayət, soyuqdan, dərddən və ehtiyacdən ölmək” niyyətində olan Co Harper heç bir dəqiqə keçməmiş Toma razılıq verir ki, gedib dəniz qulduru olsun. Çünki “cinayətkarların həyatında hansısa əhəmiyyətli üstünlüklər var”. “Tom Soyerin macəraları” romanındakı bir epizodu da xaturlayaq: Tom gicikənə toxunan kimi dərhal öldürülmüş Robin Hud obrazından çıxır və ayaqlarını daha iri addımlarla atıb qaçır...Əhval-ruhiyyənin dərhal dəyişməsinə səbəb şərait olur, daha doğrusu, şəraitin təsiri göstərir ki, qəhrəmanların tərki-dünya olmaları nə qədər boş və mənasız bir şey imiş; elə bu sitasiyanın özü də komizm effekti yaradır.

Beləliklə, böyük sənətkar demək olar ki, bütün əsərlərində dini ehkamlara və mövhumatçılığa qarşı bərişmaz mövqedə olmuş, eyni zamanda dini maarifçiliyi də təşviq etmiş, teist təlimlərə loyal olmuş, əqlin, zəkanın və məntiqin gücüylə ifrat fanatizmdən qurtulmağın yollarını göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mark Tven. Tuhaf bir rüya. Toplu öykülər. İstanbul: Alfa, 2016, 179 s.
2. Mark Tven. Eskimo kızının aşkı. Toplu öykülər-2. İstanbul: Alfa, 2016, 238 s.
3. Mark Tven. Tom Soyerin macəraları. Bakı: Sərc-qərb nəşriyyatı, 2011, 464 s.

4. Mark Twain. The McWilliams and the burglar alarm. New York: Merry tales, 1892, 28 p.
5. Mark Twain. Following the Equator-a journey around the world. New York, American publishing Co, 1897, pp. 240-241.
6. Mark Twain. Letters from the earth. 1909 . Pdf kindle e book
7. Robert .H. The making of the innocents abroad:1867-1872. Berkeley, University of California press, 1975, pp. 3-23.

Sakina Paşayeva

Summary

Approaches to Religion in Mark Twain's Works

The article deals with the approaches to religion and religious views in the works of Mark Twain, one of the famous writers in the American literature. There is an analysis about the views and remarks of Mark Twain on religion, his sharp criticism of religious standards and moral, prejudice, dogmatic assertions of his time. To our conclusion, despite his sharp criticism of religion, fanaticism and religion dogmas, he didn't deny the God's mystical consciousness and power, and he was loyal to theistic doctrines.

Сакина Пашаева

Резюме

Подходы к религии в творчестве Марка Твена

В статье рассматриваются подходы к религии и религиозным воззрениям в творчестве Марка Твена, одного из известных писателей американской литературы. Анализируются взгляды и замечания Марка Твена о религии, его резкая критика религиозных норм и моральных, предвзятых, догматических утверждений своего времени. На наш взгляд, Марк Твен, критикуя религиозный фанатизм как в прозе, так и в журналистике, не отрицал, что мир был создан и управлялся мистическим разумом и интеллектом, божественным существом с бесконечной силой и он был верен теистическим учениям.

Рəyçй: fil.f.d. K.Nəzirli

Redaksiyaya daxil olma: 03.05.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 10.05.2021

Çapa qəbul olunma: 19.05.2021